

УДК 930.253:94(477.46+430)“1941/1945”

© *Тетяна КЛИМЕНКО*

ЗЛОДІЯННЯ НАЦИСТСЬКОГО ОКУПАЦІЙНОГО РЕЖИМУ НА ЧЕРКАЩИНІ (за документами Державного архіву Черкаської області)

У статті розглядається малодосліджена в історіографії наукова проблема насилля нацистського режиму над жителями окупованих територій Черкащини в роки Другої світової війни. При цьому автор використовує архівні матеріали як важливий вид історичного джерела у вивченні питання.

Ключові слова: війна, окупація, насилля, населення, Черкащина.

Дослідження проблеми перемоги радянського народу над нацизмом за минулі більш ніж півстоліття пройшли складний і суперечливий шлях. Історіографія та джерелознавство в період свого становлення й розвитку зазнали негативного політичного та ідеологічного впливу суб'єктивізму й жорсткого цензурного обмеження як під час відбору проблематики досліджень, так і у використанні джерел. Дослідники посилалися на порівняно вузьку джерелознавчу базу. Певна кількість документів залишалася в режимі таємного зберігання, доступ до них був дуже обмежений. Крім того, історія України була розчинена в історіографії колишнього СРСР. Проте пам'ять, а тим більше історія нічого не забувають. І що дужче історичні події віддаляються від нас у часі, то виразніше постає питання розвитку історіографії та джерелознавства з історії України в роки Другої світової війни.

Документальна база дослідження історії України в період 1941–1945 рр. За останнє десятиліття значно розширилася. Ця тема постійно привертає увагу дослідників. Значна роль у вивченні малодосліджених документів часів німецької окупації відводиться й Державному архіву Черкаської області.

Готуючись до завоювання нашої території задля створення «великої німецької імперії», у Берліні за наказом Гітлера ще в 1940 р. розробили план «Ост», яким було передбачено «передусім вигнати і знищити слов'янські народи» [1, 32]. На звільнених територіях мали оселитися німці. У планах гауляйтера України Еріха Коха було впорядкувати на території Умані й навколишніх сіл власний маєток. Для цього було передбачено виселити зі значної території всіх жителів і спалити всі села [2, 3].

У червні – вересні 1941 р. почалась окупація території Черкащини, яка затягнулася до березня 1944 р. Населення в ті роки нестерпно страждало, та водночас лихоліття загартувало мирних людей, які опинилися на окупованій території.

Нацисти в регіоні, як і на всій території України, запровадили свій «новий порядок» – жорстокий режим, метою якого були підкорення й колонізація захоплених земель.

Німецьке командування відразу утворило свою адміністрацію; вона складалася з гебітскомісаріатів, жандармерії, агрокомендатур, районних управ із поліцейськими гарнізонами в м. Золотоноша, Сміла, Умань, Корсунь, Черкаси й керувалася директивами, наказами та розпорядженнями верховного головнокомандування, яке надавало цілеспрямований дозвіл на масове винищення, вбивства, звірства на загарбаних територіях.

Згідно з розпорядженням райхсміністра східних територій А. Розенберга від 19 липня 1941 р., «найменша зневага до співробітників райхскомісаріату чи інших представників німецької нації, не кажучи вже про інші дії проти німців, каратиметься смертною карою і тільки в рідкісних випадках – тюремним ув'язненням». 23 серпня 1941 р. вийшла інша його директива – про введення надзвичайних каральних заходів щодо місцевого населення, за якою: «Норми поведінки місцевих жителів визначити німецькими законами і розпорядженнями німецьких чиновників, для них встановлюється таке особливе положення про покарання: хто вчинить злочин проти німецької держави або встановленої в східних областях вищої виконавчої влади; хто навмисне пошкоджує будинки, зайняті німецькою владою, речі, що їх використовують німецька влада і громадські установи; хто ворожою і підбурювальною діяльністю збуджує антинімецькі настрої; хто закликає або підбурює до невиконання виданих німецькою владою постанов і розпоряджень; хто вчинить якесь насильство щодо імперського німця або особи німецької національності; хто вчинить насильство щодо військовослужбовця німецької армії або її союзника, співробітника поліції, включаючи й допоміжні сили, особи, що відбуває державну трудову повинність, німецького чиновника чи співробітника органів німецької влади або члена НСДАП; хто навмисне вчинить підпал, завдавши тим шкоди німецькій державі, майну імперського німця або особі німецької національності, той буде покараний смертю або, при пом'якшуючих провину обставинах, – каторжними роботами» [3, 3].

Зміст цих розпорядчих документів доводили до населення здебільшого через оголошення, які регламентували життя на окупованій території, а карали за їх невиконання зазвичай смертю. 8 листопада 1943 р. в с. Байбузи Черкаського району на дошці біля німецького штабу було вивішено наказ: «У зв'язку з тим, що народ с. Байбуза празнував жовтневі дні, по вулицях помітно було п'яних, вживалися більшовистські промови під час п'янки, наказую: розстріл або повішання тим особам, що будуть помічені в підтримці партизанів або самі виявляться партизанами; розстріл або повішання за пошкодження майна, належного німецькій армії; розстріл або повішання особам у п'яному вигляді; фізичне пока-

рання осіб, що саботують, не з'являються на роботу. За невиконання обов'язків, покладених на Скотаря Віктора, він комендатурою розстріляний» [4, 5].

Терором окупанти намагалися зламати дух і волю місцевого населення, посіяти страх, який, на їхню думку, був «єдиним здатним відбити у населення бажання до опору» [5, 3]. Вихід на вулицю з настанням темряви, проживання осіб без прописки, користування радіоприймачем, неповідомлення про місце перебування радянських військовослужбовців та комуністів каралося розстрілом. У своєму прагненні карати місцеве населення якомога жорстокіше нацисти не зупинялись навіть перед убивством дітей, жінок, літніх людей такими жахливими методами, як електричним струмом, отруєнням у душогубках, закопуванням живцем у землю.

Одним із головних напрямів нацистської політики, що набула масового характеру, було цинічно сплановане дітовбивство, щоб знищити частину українського генофонду [6, 8]. Неймовірні випробування воєнної доби особливо боляче зачепили неповнолітніх. Війна покалічила тисячі дитячих доль, відняла дитинство, позбавила багатьох родинного затишку, перетворивши на сиріт і безпритульних [7, 20].

Для економії набоїв нацисти систематично вдавалися до «безкровного умертвіння» дітей: їх убивали прикладами, камінням, спалювали, вішали, топили, отруювали, знекровлювали, гвалтували, морили голодом, розривали навпів, кидали в ями-могили ще живими, нацьковували на них вівчарок тощо [8, 112]. Значну кількість дітей було вивезено на чужину й убито ненародженими. У перші дні вступу нацистів у села вони знищували насамперед хлопчиків, вважаючи їх за майбутніх солдатів Червоної армії. За роки окупації в м. Черкаси було закатовано близько 1800, а в с. Вдовичине й на х. Буда Чигиринського району – 113 дітей [9, 11–12; 10, 11 зв.]. На х. Буда есесівський офіцер вирвав із рук М. Проценко одноденне немовля й розбив йому голівку каменем, троє маленьких хуторян заховався тоді в льосі, але їхнє життя обірвала граната, а однорічного Андрійка Семиноженка, який ледь навчився ходити, та його брата Толю окупанти спалили живцем на вогнищі. Страшна трагедія сталася 20 травня 1942 р. в с. Цибулів Монастирищенського району, окупанти спалили 20 дворів, вивезли в поле 489 осіб і там їх розстріляли, а близько 200 жінок вигнали на роботу, відібравши в них 105 дітей, частину з яких розстріляли, не дозволяючи їх закопувати, а решту возили по селу в клітках, мов звірят, а потім закопали живцем [11, 33].

У «Солдатській пам'ятці», яку розповсюджували в німецькій армії, зазначалось: «...у тебе немає серця і нервів, на війні вони тобі не потрібні. Знищуй в собі жалість і співчуття – вбивай кожного радянського, не турбуйся, якщо перед тобою старий чи жінка, дівчинка чи хлопчик, – убивай. Цим ти врятуєш себе від загибелі...» [12, 1]. В іншій листівці, під назвою «Як повинен німецький солдат поводитися з людьми окупованого Сходу?», наголошувалося: «Хіба може культурний німецький солдат вважати людиною дикого, некультурного, голодного,

босого, погано вдягнутого мешканця окупованого Сходу? Звичайно, ні» [13, 9]. Цих порад дотримували не тільки німецькі військові, а й зрадники з місцевого населення, які, підтверджуючи їм свою вірність, влаштовували облави на партизанів, масові арешти та розстріли нескореного мирного населення [14, 16–32]. У протоколі судового засідання Військового трибуналу та вироку суду від 6 травня 1946 р. зі звинувачення жителя с. Білозір'я К.А. Дубовича у зраді Батьківщині є його зізнання в тому, що він особисто давав команду вбивати євреїв: «Серед розстріляних були жінки з дітьми. Якщо мати тримала дитину на руках, то стріляли в матір та дитину, якщо в дитину не попадали, то її добивали. Разом з євреями розстріляли й Переверзникову з двома дітьми, яким було 8 та 10 років».

Широкомасштабні звірства загарбники вчиняли на всій території краю. За неповними даними, на Черкащині окупанти закатували й стратили 72 018 цивільних осіб [15, 40].

З перших днів окупації гітлерівці розгорнули небачений терор. Тільки за один день 18 серпня 1941 р. поблизу с. Білашки Тальнівського району вони розстріляли з кулеметів понад 2800 жителів, а вже 6 вересня в м. Катеринопіль – 30 [16, 76]. На початку вересня 1941 р. після нелюдських катувань нацисти повісили в центрі м. Черкаси слюсаря міської електростанції Г. Стремиленка, коменданта педагогічного інституту І. Бінусова й робітників рафінадного заводу Білана, Крижанівського, Турчина та Шпака, залишених для підпільної роботи [17, 95; 18, 40–43].

У райцентрі Кам'янка після визволення території від окупантів було знайдено п'ять закиданих гноєм ям із тілами 120 осіб [19, 227]. У м. Тальне 18 серпня 1941 р. розстріляли 30 осіб із будинку для людей похилого віку, а у квітні 1942 р. – 115 жителів [20, 15].

У райцентрі Монастирище 29 травня 1942 р. відбулося масове знищення населення. З усіх обійсть вигнали мешканців; тих, хто чинив спротив, розстрілювали, житла грабували. Усіх жителів зігнали на базарну площу й вантажівками вивезли за місто. Там їм було наказано викопати яму, роздягтись і лягти в неї долиць. У такому положенні їх розстрілювали й засипали землею, укладаючи кілька шарів тіл. Дітей кидали в яму живцем, потім закопували. Загалом так було страчено 4917 осіб [21, 1–2].

Тотального характеру набуло знищення євреїв (воно здійснювалося відповідно до виданих у серпні 1941 р. наказів А. Гітлера та Г. Герінга). Їх було оголошено расовими й політичними ворогами Третього райху. Розстріли єврейського населення, різного віку і статі, почалися в перші дні окупації і здебільшого, проводились у місцях його компактного проживання. Для виконання цих акцій на Черкащині діяли оперативна команда 5, зондеркоманда 46, які входили до айнзацгрупи Ц, команди поліції безпеки та СД. 10 серпня 1941 р. під приводом реєстрації та направлення на роботу до м. Умань було зібрано 800 євреїв із м. Тальне, яких вивели на Уманський шлях, що проходить через с. Білашки, й там розстріляли [22, 44].

Епіцентром утілення нацистської програми агресії та «очищення» захоплених територій від «небажаних елементів» стало м. Умань. Наймасовіший розстріл євреїв було проведено в середині вересня 1941 р. Оперативна команда 5 розстріляла 1414 осіб. 16 вересня 1941 р. 304-м поліцейським батальйоном було розстріляно в районі аеродрому ще 6 тис. євреїв з Умані та навколишніх сіл [23, 114]. Жертвам виколували очі, ламали кістки, з живих здирали і припікали шкіру, відрізали вуха та носи, виривали волосся, забивали кілки в голову. Розстрілювали щосуботи впродовж усього періоду окупації. За окремими оцінками, у Сухому яру та Собківському лісництві було страчено понад 15 тис. євреїв із м. Умань та району [24, 31–33]. У дев'яти братських могилах, які виявили після визволення від окупантів, знайшли вічний спочинок тисячі жителів Уманщини [25, 4].

У м. Золотоноша було закатовано 3,5 тис. євреїв, серед яких кількасот дітей. За свідченнями очевидців, кати виривали малюків із рук матерів і кидали їх іще живими в ями або на розтерзання вівчаркам [26, 26]. У містечку Кам'янка за період окупації знищили 400 євреїв, уцілілих було взято на облік біржі праці [27, 92]. Переважно це були старі люди, каліки, жінки й діти, яких водили на роботу поліцаї під конвоем, а молодь відбирали окремо для відправлення до Німеччини. У жовтні 1941 р. серед євреїв були відібрані ковалі, щевці, кравці та столяри, яких переселили із сім'ями в Покровський радгосп. Решту зігнали в табір під охороною поліції на території сучасної райлікарні. Умови там були жахливі: холод, голод, антисанітарія, швидкими темпами поширювався туберкульоз. Багато людей помирало від хвороб.

У лютому 1942 р. було розстріляно близько 400 євреїв із містечка Кам'янка та с. Олександрівка в яру урочища Загайко Кримчанського лісництва. Розстріли під наглядом німців поліцаї проводили також у Герезенівському лісі. Ями копали військовополонені, яких потім теж знищували.

У с. Єрки Катеринопільського та с. Бузуків Маньківського району всі ув'язнені євреї були знищені в 1943 р. [28, 42]. Понад 1 тис. євреїв було вивезено на Юрову гору, що на околиці м. Сміла, й там розстріляно. У с. Виноград Лисянського району було вбито 155 євреїв [29, 11–90].

Поблизу райцентру Монастирище 29 травня 1942 р. було розстріляно 6055 жителів навколишніх сіл, переважно євреїв: зокрема, з Монастирища – 4924, Цибулева – 489. У с. Терлиця Монастирищенського району із 400 осіб, які тікали з м. Гайсин та Вінниця, частину було розстріляно, а решту забито лопатами й ще живими вкинуто в ями, після чого засипано землею.

Багатьох євреїв напередодні знищення утримували в місцях тимчасової концентрації – гетто, що діяли в м. Черкаси (у районі Митниця), Звенигородка, Сміла, Умань, Шпола, Монастирище та інших населених пунктах краю [30, 10; 31, 317]. Створювали їх там, де було багато єврейського населення. Згідно з переписом 1939 р., в Умані його проживало 13 233, Черкасах – 7637, Смілі – 3428, Шполі – 2397, Звенигородці – 1957, Тальному – 1866, Корсуні – 1329

осіб [32, 8]. Гетто в с. Лисянка було на території колгоспної конюшні, там утримували 170 осіб, яких щодня відправляли на роботу за 20 км.

У м. Звенигородка було створено гетто для непрацевдатних: літніх людей, хворих і дітей. Поблизу нього, в с. Неморож, облаштували ще одне, де в'язні мешкали в старих свинарниках і рубали деревину. Їм допомагали харчами в'язні гетто м. Звенигородка [33, 183–184]. Ліквідація цих гетто відбувалась упродовж весни та осені 1942 р. Гетто у Шполі, яке окупанти називали «Палестина», було ліквідовано 15 квітня 1942 р. Безпосереднім виконавцем його знищення була жандармерія. На проведення розстрілів направляли весь склад місцевої поліції, залучаючи його до охорони заарештованих, конвоювання, підготовки місць страти [34, 63–66].

У с. Вільшана 29 серпня 1941 р. теж створили гетто. Зігнали всіх євреїв на одну вулицю, зайняли кілька будинків, звідки їх щодня забирали на найтяжчі роботи. Перший розстріл відбувся в жовтні 1941 р.: стратили всіх чоловіків та хлопчиків від 13 років – майже 100 осіб. У травні 1942 р. всіх євреїв зігнали до школи, відділили дітей від дорослих, потім усіх повели в Хлипнівський ліс, де й стратили. Відомі також гетто в с. Буки, куди відправляли жителів м. Жашків та навколишніх сіл. Вони видобували там у кар'єрі камінь для будівництва доріг.

За наказом Черкаської районної управи та інспектора районної поліції від 10 жовтня 1941 р. в м. Черкаси теж створили гетто. У наказі було зазначено, що «за кожного вбитого робітника нової влади будуть розстріляні 50 жидів і 10 комуністів. За переховування жидів та зв'язок із партизанами винні розстрілюватимуться на місці без суду» [35, 10]. Усіх євреїв було переселено в район Митниця. Одного дня нацисти вивели сотні євреїв включно зі старими й дітьми під виглядом виходу на роботу за місто й розстріляли.

У серпні – вересні 1943 р. у зв'язку з наступом Червоної армії гітлерівці, готуючись до оборони, мобілізували все населення м. Черкаси й району віком від 16 до 60 років на риття протитанкових ровів, окопів та побудову укріплень. Тих, хто не підкорявся наказу, розстрілювали [36, 39]. Квартальний Артем'єв із м. Черкаси згадував: «На роботу окопів бралися люди облавами німців, які ходили з дубовими палицями з хати у хату і гнали людей силою на риття окопів, не жаліючи грудних дітей: відривали від них матерів і гнали в тил, кидаючи дітей самих» [37, 1].

Протягом періоду окупації Черкащини розстріли й катування мирного населення відбувались у Хлипнівському лісі, на Лаптевій леваді, в урочищі Ярки, Берестівському яру, Канівському, Кам'янському, Чигиринському лісах та в усіх населених пунктах краю, зазвичай супроводжуючись знищенням майна. За неповними даними, в містах і містечках було вбито: у Черкасах понад 4600 осіб, із яких 1800 – діти віком до 12 років, у Каневі – 1200, у Кам'янці – 455, у Городищі – 369, у Жашкові – вбито 130 осіб, спалено 257 дворів, у Катеринополі – вбито 206 осіб, спалено 81 будинок, у Корсуні-Шевченківському – вбито 2278 осіб, у Тальному – 1 тис., у Чорнобаї – 107 осіб [38, 294; 39, 7, 12]. Понад 10 населених

пунктів Черкащини були повністю спалені нацистами за опір та саботаж, допомогу партизанам, зв'язок із підпільно-партизанським рухом та участь у ньому.

У Маньківському районі спалено близько 4,5 тис. дворів, Чорнобаївському – 3 тис., Золотоніському та Корсунь-Шевченківському – 2 тис., Канівському, Лисянському та Монастирищенському – 1,5 тис., Смілянському та Черкаському – 1 тис., Кам'янському – 500, Городищенському – 400, Жашківському – 500, Звенигородському та Шполянському – 300.

У Черкаській тюрмі постійно відбувалися розстріли мирного населення. На початку січня 1942 р. було розстріляно 186 комуністів, комсомольців, підпільників. По-звірячому нацистами була закатована дружина командира Червоної армії. Її схопили після народження дитини. Близько місяця їй не давали ніякої їжі, тож з голоду, збожеволівши, вона повигризала м'ясо на руках, потім була розстріляна. Щодня на вулицях з'являлись оголошення й накази «нової влади», які зазвичай закінчувалися словами: «За невиконання – розстріл» [40, 40–42].

У м. Золотоноша вже на третій день окупації нацисти заарештували та стратили 300 активістів. На стінах місцевого бурякопункту, де відбувалась екзекуція, пізніше знайшли такий напис: «Я вмер, пригорнувши до грудей жінку і дитину». Загалом поблизу Золотоноші було спалено 438 дворів. У 30 похованнях пізніше виявили тіла 12 750 закатованих. Повідомлення коменданта Шполянської округи від 22 травня 1942 р. свідчить про злочини нацистських загарбників проти цивільного населення: «За саботаж при весняних завданнях, агітацію проти німецьких військ і керівництва, розповсюдження неправдивих відомостей і спробу організації комуністичних банд біля Іскреного, за присудом військового суду розстріляно слідуєчих бувших комуністів і активістів: з державного господарства Георгіївки – 8 осіб; із державного господарства Рушківки – 11 осіб. Німецька військова влада не має наміру спокійно дивитися на такого роду випадки, але буде невблаганно притягати винних до відповідальності і карати» [41, 4]. У с. Лисянка вбито 33 особи, зокрема спалено живцем 22. У с. Манька замордовано 77 осіб, із них укинута живцем у колодязь 22, спалено 137 дворів. У м. Сміла розстріляно й повішено 3,5 тис. осіб, спалено близько 1 тис. будинків. У Городищенському районі знищено близько 1 тис. осіб. У с. Вербівка спалено 119 дворів, розстріляно 121 особу, у с. Воронівка спалено 131 двір, у с. В'язівка убито 72 особи, у с. Мліїв убито 10 осіб, спалено 20 дворів, у с. Орловець убито 22 особи, спалено 20 дворів.

У Золотоніському районі в с. Гельмязів розстріляно 85 осіб, у с. Сушки спалено 34 двори, у с. Бубнів – 63 двори, у с. Вознесенське – 38 дворів, розстріляно 102 особи, у с. Чапаєвка – 557 дворів, у с. Піщане розстріляно 39 осіб, спалено 122 двори, у с. Безбородьки убито 26 осіб, у с. Безпальче – 23 особи, у с. Коврай-Перший убито 18 осіб, спалено 33 двори, у с. Деньги вбито 102 особи, спалено майже все село – 42 двори, у с. Дмитрівка вбито 45 осіб, у с. Дравівці – 32, с. Великий Хутір – 25, у с. Богуславець – 35, у с. Коробівка вбито 20 осіб, спалено

20 дворів, с. Хрести спалили все – 319 дворів, у с. Чапаєвка вбито 66 осіб, спалено 557 дворів, с. Богушкова Слобідка спалено повністю [42, 26].

У с. Баштечки Жашківського району спалено 137 дворів, у с. Конела – замучено 78 осіб, спалено 123 двори, у с. Острожани – спалено 133 двори, у с. Нагірна вбито 9 осіб, спалено 98 дворів.

У Звенигородському районі було знищено понад 3 тис. осіб: розстріляно 1698 осіб віком від 16 років та 409 дітей до 16 років, повішено 14 осіб, замучено 6 осіб. У с. Вільховець убито 25 осіб, у с. Рижанівка замучено 13 осіб, спалено 70 дворів, у с. Чижівка вбито 14 осіб, спалено 170 дворів.

У Кам'янському районі страчено близько 2 тис. осіб, пограбовано 9875 господарств, побиття й тортур зазнало 3017 осіб, зґвалтовано 75 жінок. У с. Кримки розстріляно 75 осіб, спалено 43 двори, зґвалтовано 35 жінок, у с. Жаботин убито 38 осіб, у с. Пляківка спалено 20 хат, у с. Тимошівка спалено живцем у зерносховищі 40 осіб, х. Лопати поблизу с. Завадівка повністю спалено. У березні 1942 р. в кам'янській поліції розстріляно 150 осіб. У листопаді 1943 р. в с. Юрчиха розстріляно 42 особи. У Кам'янському лісі розстріляно 12 лісорубів, на їхніх тілах помічено від 25 до 80 колотих ран. Партизана Івана Кіндратовича Карася по-звірячому замордовано: завдано 35 ран, виколоті очі, відрізані ніс, вуха, поламані руки й ноги, вирізана зірка на грудях. Партизан Шевченко зазнав 50 багнетних поранень.

У Канівському районі знищено понад 3 тис. осіб. У с. Бобриця спалено 260 будинків, розстріляно 482 особи, у с. Степанці замордовано 30 осіб, спалено 137 дворів, у с. Черниші спалено 180 будівель, 400 дворів, у с. Межиріч убито 9 осіб, спалено 87 дворів, у с. Хмільна замордовано 13 осіб, спалено 28 дворів, у с. Яблунівка замордовано 10 осіб, спалено 82 двори [43, 38].

У Корсунь-Шевченківському районі знищено понад 3 тис. осіб. У с. Гарбузин замордовано 45 осіб, спалено 86 будинків, у с. Стеблів замордовано 174 особи, спалено 180 будинків, у с. Виграїв замордовано 53 особи, спалено 168 дворів, у с. Деренковець-Перший замордовано 138 осіб, спалено 245 дворів, у с. Деренковець-Другий замордовано 33 осіб, спалено 215 дворів, у с. Квітки замордовано 33 особи, спалено 110 дворів, у с. Сахнівка замордовано 52 особи, спалено 58 дворів, у с. Тараща замордовано 14 осіб, спалено 110 дворів, у с. Шендерівка замордовано 11 осіб, спалено 291 двір.

У Лисянському районі в с. Шестеринці 16 січня 1944 р. спалено 200 дворів, у с. Босівка – 179 дворів, у с. Виноград замордовано 195 осіб, спалено 365 дворів, у с. Вотилівка замордовано 11 осіб, спалено 197 дворів, у с. Дашуківка спалено 180 дворів, у с. Кам'яний Брід – 138, у с. Яблунівка – 370 дворів, у с. Тинівка замордовано понад 60 осіб.

У Маньківському районі в с. Буки замордовано 225 осіб, спалено 87 дворів, у с. Юстинград розстріляно й спалено 164 особи, у с. Попівка спалено в хаті 27 людей. Восени 1943 р. спалено х. Павлопіль, де розстріляно 20 родин, у

с. Русалівка замордовано 16 осіб, спалено 392 двори, у с. Кути замордовано 7 осіб, спалено 70 дворів, у с. Кривець – 36 дворів.

У Монастирищенському районі знищено 5838 осіб, із них у с. Коритня розстріляно 63 особи, там само спалено 150 дворів, у с. Конело-Попівка спалено 20 дворів, у с. Терлиця замордовано 119 осіб [44, 34].

У Смілянському районі в с. Велика Яблунівка спалено 390 дворів. У с. Теклине замордовано 63 особи, зокрема спалено живцем 22, кинуто живцем у колодязь 7, повішено 12, спалено все село. У с. Балаклея, спаленому цілком, замордовано 17 осіб, у с. Велика Яблунівка замордовано 43 особи, спалено всі 408 дворів, у с. Сунки замучено 53 особи, спалено 60 дворів, у с. Залевки замордовано 8 осіб, спалено 37 дворів.

У Тальнівському районі знищено близько 3,5 тис. осіб. У с. Глибочок розстріляно 15 осіб, у с. Чеснопіль спалено 80 дворів, у с. Лащова спалено 18 дворів, у с. Мошурів спалено 25 дворів, у с. Шаулиха розстріляно 3 особи, спалено 28 дворів.

В Уманському районі в с. Острівець 156 осіб розстріляно, жінки й діти врятувались, повтікавши напівроздягнутими в сусідні села, із 450 селянських хат уціліло лише 4, решту було спалено, у с. Ладижинка розстріляно 31 особу, у с. Кочубіївка – 18, у с. Аполянка – 17, у с. Доброводи – 16 осіб [45, 139].

У Христинівському районі знищено 878 осіб, у с. Велика Севастянівка розстріляно 27, у с. Пеніжкове – 28 осіб, у с. Сичівка замучено 47, у с. Ягубець розстріляно 12 осіб.

За надання допомоги партизанським загонам у Чигиринському районі знищено близько 2 тис. мирних жителів [46, 1]. У червні 1943 р. спалено х. Буда, який складався із 52 дворів, усі 82 жителі загинули: частину з них спалили живцем у сараї, інших скинули в криницю в центрі села, заливши її вапном, а грудним дітям розбивали голови камінням. У жовтні 1943 р. спалено х. Вдовичин – 200 дворів, закатовано понад 480 осіб, зокрема 121 дитину, така сама доля спіткала х. Ленінський (спалено понад 140 дворів, розстріляно 466 осіб) та х. Дівичий (спалено 170 дворів, мешканців розстріляно, 17 дітей утоплено в криниці) [47, 51; 48, 76]. У с. Мельники спалено 352 двори, на території Мотронинського монастиря розстріляно понад 300 осіб.

У Чорнобаївському районі знищено понад 500 осіб. У с. Іркліїв розстріляно 44 особи, у с. Демки спалено 46 дворів, у с. Васютинці вбито 22 особи, у с. Воронинці спалено 265 дворів, у с. Коврай – 75 дворів, у с. Лихоліти убито 12 осіб, спалено 129 дворів, у с. Крутьки спалено 400 дворів, у с. Лящівка вбито 51 особу, у с. Мельники – 26 осіб, спалено 126 дворів, у с. Митьки вбито 20 осіб, спалено 84 двори, у с. Мутихи спалено 200 дворів, у с. Павленки – 92 двори, у с. Першотравневе – 198 дворів, у с. Ревбинці – 293 двори, у с. Скоролистик убито 24 особи, спалено 219 дворів, у с. Старий Коврай убито 22 особи, спалено 32 двори, у с. Червоногірка вбито 34 особи, спалено 81 двір, у с. Чехівка – 212 дворів, у

с. Бакаєве розстріляно 67 осіб, утримуваних у будинку для літніх людей, а також усіх інвалідів з артіль «Ощадність».

У Черкаському районі знищено й вивезено в Німеччину близько 22 тис. осіб, спалено понад 4 тис. дворів [49, 3, 13]. У с. Байбузи розстріляно 9 осіб, спалено 59 дворів, у с. Білозір'я убито 28 осіб, спалено 66 дворів, у с. Руська Поляна вбито 37 осіб, спалено 174 двори, у с. Свидівок убито 17 осіб, спалено 184 двори, у с. Софіївка вбито 22 особи, спалено 90 дворів, у с. Шелепухи вбито 34 особи, спалено 60 дворів, у с. Степанки – 50 дворів, у с. Тубільці вбито 43 особи, у с. Хрещатик – 19 осіб, спалено 167 дворів. У січні 1944 р. спалено 550 дворів у с. Білозір'я та Будище.

У Шполянському районі в с. Іскрене вбито 17 осіб, спалено 180 дворів, у с. Скотареве убито 8 осіб, спалено 77 дворів. У с. Кримки 15 листопада 1943 р. нацисти спалили 43 хати, розстріляли 75 жителів, згвалтували 35 жінок та вивезли всю худобу. Восени 1943 р. повністю було спалено с. Станіславчик.

Із військовополоненими нацисти поводитися по-звірячому. Тримали в таборах за колючим дротом морили голодом, виснажливою працею, принижували людську гідність [50, 15]. За використання їх на громадських роботах командуванню таборів виплачували премію в розмірі 3 крб за кожну людину. Згідно з розпорядженням гебітскомісара «Про порядок і заходи боротьби з бандитизмом» німецькі комендатури почали збирати відомості про місце перебування й кількість поранених та хворих солдатів Червоної армії, окрім того, склалися списки радянських активістів для їх знищення. Населення, яке надавало їм притулок, суворо карали [51, 1, 4, 9, 19].

У перші місяці окупації на території краю було створено розгалужену мережу концтаборів та в'язниць для військовополонених. За умовами утримання всі вони належали до категорії таборів знищення. Смертність у концтаборах була високою і мала багато форм: отруєння газом, розстріл, повішення, злочинні медичні експерименти, смерть від голоду, внаслідок нестерпних санітарних умов, хвороб, виснажливої праці. Навіть у низці німецьких документів знаходимо підтвердження жорстокого поводження із бранцями: «Сотні тисяч полонених загинули від недоїдання і поганих умов утримання» [52, 8].

В одному з перших нацистських таборів для військовополонених – шталазі № 349 (так звана Уманська яма), що існував від серпня 1941 р. до липня 1943 р. на південно-західній околиці м. Умань на території птахоферми та кар'єру, де видобували глину для цегельного заводу, – просто неба утримували 75 тис. військовополонених [53, 18, 20, 27]. Вони були приречені на жахливу смерть від поранень, тортур, знущань, голоду, спраги, холоду, повального тифу, відсутності елементарних умов для існування. Там гинуло щодня близько 70 осіб. Концтабір став могилою для 25 тис. радянських бійців. Полонені військові лікарі у великій таємниці, під загрозою смертної кари, у кожну братську могилу вкладали закорковану пляшку з даними про небіжчиків [54, 2]. Площа поховань становила 5 га [55, 2]. Важкопоранених німці навіть до табору не переправляли, а кидали

наприволяще в клубі біля залізничного вокзалу, там їх рятували як могли місцеві жителі. Вони ж таки допомагали в'язням концтабору пережити важкі дні полону: передавали за колючий дріт їжу, одяг, «визнавали» їх за своїх родичів – і тоді німці дозволяли забирати бранців.

Табори для військовополонених діяли також у Тальнівському гранкар'ері, де було замордовано близько 1 тис. осіб, у Смілі (шталаг № 345), де перебувало одночасно понад 10 тис. осіб [56, 494]. У Золотоніському концтаборі 25–30 липня 1942 р. гітлерівці знищили понад 7 тис. військовополонених [57, 1–37]. Загалом там знайшли свою смерть 12 750 військовополонених і жителів Золотоніського, Іркліївського та Чорнобаївського районів. Сотні військовополонених, утримуваних у Таганчанському таборі, які працювали на вирубці лісу, згодом було розстріляно в одному з ярів біля села. У концтаборі поблизу Звенигородки було знищено 1500 цивільних [58, 10].

Концтабори, виправно-трудова, пересильні табори, тюрми, гетто для цивільного населення діяли в Драбівському районі в с. Жорнокльови та Шрамківка; у Звенигородському – в с. Неморож; у Чорнобаївському – в с. Хрестителеве; у Христинівському – в с. Івангород. У с. Бабанка Уманського району та с. Буки Маньківського району концтабори було розміщено на території середніх шкіл; у м. Золотоноша і Сміла – військових містечок. Особливо «відзначились» окупанти в концтаборі м. Сміла, поблизу залізничної станції, де в'язнів утримували в жахливих умовах. Нацисти знищили там 18 тис. військовополонених та цивільного населення [59, 21].

У Каневі, на території нинішнього Шевченківського національного заповідника, у 1943 р. окупаційна влада влаштувала трудовий табір. Туди після облав звозили місцеве населення для використання його праці на будівництві оборонних споруд уздовж лінії фронту на правому березі Дніпра. Серед ув'язнених були старі люди, військовополонені, матері, які йшли туди замість дітей, навіть вагітні жінки. Зі спогадів колишнього в'язня І.І. Шлями дізнаємося, що годували їх один раз на добу «гнилою капустою, похльобкою з дохлими мишами та крисами».

У пересильному таборі м. Умань, у приміщенні школи, перебували тисячі осіб, яких примусово вивозили на роботи до окупованих нацистами європейських країн.

У 1941–1943 рр. у с. Таганча Канівського району на території виробничих майстерень колишньої дитячої виховної колонії діяв концтабір суворого режиму, що постійно поповнювався новими в'язнями – як цивільними, так і військовополоненими [60, 3].

За розпорядженням окупаційної влади переховування військовополонених, надання їм медичної чи будь-якої іншої допомоги каралося розстрілом. Під час появи радянських літаків і парашутистів негайно вживалися заходи з їх ліквідації. За кожного виявленого партизана чи повідомлення про місце його перебування видавали премію. Німецька влада вилучала в населення вогнепальну зброю та

набої, знищувала листівки й газети із закликами до партизанської боротьби та саботажу.

Однак, попри загрозу, населення краю переховувало оточенців, євреїв, лікувало поранених, допомагало партизанським загонам та підпільним організаціям. Медичні працівники створили цілу мережу підпільних шпиталів – у с. Вереміївка Чорнобаївського району, с. Верхнячка Христинівського, с. Цибулів Монастирищенського. Підпільні групи при лікарнях діяли в Драбові, Шполі, Умані, Тальному та низці інших населених пунктів Черкащини.

Знищення нацистами системи медичного обслуговування та позбавлення населення кваліфікованої медичної допомоги призвели до різкого збільшення масштабів інфекційних хвороб та епідемій. У зимові місяці 1941–1943 рр. відзначено численні випадки захворювання на паразитарний тиф та інші інфекційні недуги. Надзвичайно швидко серед населення поширювався туберкульоз, спричиняючи високу смертність. Частою заразною хворобою була короста. Діти масово страждали на гострі респіраторні захворювання, кір, дистрофію, скарлатину, рахіт, дизентерію, кашлюк, що призводило до значних демографічних утрат.

Крім того, одним із найжорстокіших методів нацистського терору було вбивство невиліковно, психічно й тяжкохворих, які перебували в лікарнях та амбулаторіях. Їх вивозили до лісових масивів і там розстрілювали або ж відправляли в спеціально пристосовані для знищення автомашини, де отруювали газом. Частіше душоубки влаштовували на територіях лікарень. Нацисти вчинили жорстоку розправу над тяжкохворими в Соснівському санаторії м. Черкаси: перекололи їх багнетами, а трупи повкидали у Дніпро [61, 19].

Специфічною формою фізичного терору на Черкащині став штучний голод, який підривав життєві сили населення. Підтвердження масового голоду серед мирних жителів знаходимо в німецьких документах. Г. Гімлер заявляв: «Чи живуть інші народи у достатку, чи вони здихають від голоду, цікавить мене лише в тій мірі, в якій вони потрібні як раби для нашої культури». В одній із директив німецького уряду, яка стосувалася поведінки військ на Сході, зазначалося: «Постачання продовольством населення і військовополонених є непотрібною гуманністю». У численних доповідних записках німці повідомляли про «нестачу хліба і продовольства», про те, що «голод і нестатки деморалізують населення – так, що більшість під виглядом партизанів ідуть грабувати в сусідні райони, але як тільки їх запідозрять у скоєнні пограбувань, – щоб уникнути переслідування, ховаються в лісах і приєднуються до партизанів». У довідці начальника розвідвідділу штабу Південно-Західного фронту сказано: «В селах Драбівка Корсунь-Шевченківського району та Франківка Чорнобаївського району німецькі солдати забрали у населення всі продукти, які тільки мали (хліб, масло, м'ясо та ін.). Одна з жінок с. Драбівка, яка намагалась залишити для своєї сім'ї муку і крупу, була так побита німецькими солдатами, що аж втратила свідомість». На біржу праці надходили численні листи з проханням про працевлаштування, один із них датовано 5 червня 1942 р.: «Дайте нам роботу найближчим часом. Ми довго без

роботи не можемо бути, тому що в нас дуже скрутне становище. Немає грошей, немає що їсти, так що нам доводиться бути голодними. Батьків у нас немає, нас підтримати ніхто не може. Нам треба заробити грошей, щоб купити одяг, взуття, бо ми зараз живем без нічого. Не знаємо, що робити і де взяти харчів. Просимо дати нам роботу» [62, 64].

Звичною справою для німецької армії було і гвалтування жінок. У м. Городище німці примусово зібрали близько 40 дівчат та жінок і організували чотири доми терпимості для солдатів та офіцерів [63, 47].

У райцентрах було створено німецьку цивільну та українську допоміжну адміністрації, які за своєю структурою поділялись на округи на чолі з гебітс-комісаром, міські громади – з бургомістром, райони – з головою та села – зі старостою [64, 86]. На кожен дільницю районна управа призначала дільничного уповноваженого, який розглядав побутові, трудові й житлові питання: випишував наряди на виконання трудової повинності й стежив за їх виконанням, перевіряв санітарний стан та житлові умови мешканців будинків тощо [65, 2]. При районних управах також створювалися служби порятунку, у функції яких входили: боротьба з партизанами, самогоноварінням і спекуляцією, виявлення зброї та нелегальних зібрань населення.

Однак вони не завжди виконували свої основні функції. У фондах районних управ зберігаються документи, в яких ідеться про незадовільну роботу цих служб. У розпорядженні начальника Чигиринської служби порятунку сказано: «...сільські служби проводять роботу, що не входить в їх компетенцію: займаються збором наклепів, помстою, систематичним пияцтвом, залякуванням і безпідставними обшуками населення». За виявленням таких дій винним винесли догану, карали штрафом у розмірі 200 крб, звільняли з роботи [66, 108].

Прагнувши зміцнити своє панування на окупованій території, нацисти використовували частину населення, невдоволену комуністичною ідеологією. Їхні сподівання виявилися небезпідставними. Чимало скривджених радянською системою служили вірою і правдою в поліції, органах місцевого самоврядування, установах та організаціях: брали участь в арештах, конвоюваннях до в'язниць та в неволю до Німеччини, грабунках, побиттях, розстрілах, облавах та ін. [67, 5, 81, 108]. Після визволення територій від нацистських загарбників значна кількість колабораціоністів була засуджена за зраду Батьківщині.

Згідно з наказами районних управ та жандармських постів у населених пунктах було встановлено комендантську годину – від 21:00 до 04:00, «для забезпечення спокою населення та гарантування його приватної власності». У вечірній та нічний час проводилося затемнення населених пунктів. У розпорядчих документах зазначалося, що «особи, які порушуватимуть наказ, будуть затримуватись і каратись штрафом або іншим покаранням залежно від характеру порушення [68, 18].

Населенню за місцем постійного мешкання видавали особисті довідки (аусвайси). У фонді «Чигиринська районна управа» є наказ гебітс-комісара

Чигиринського району від 20 травня 1942 р., в якому йдеться про те, що цивільне населення мусить завжди носити при собі особисті документи й на вимогу пред'являти їх німецькій службі порядку [69, 64].

У фондах Черкаської, Чигиринської, Ковалівської, Драбівської та інших районних управ зберігаються документи про грабіжницький характер продовольчої політики та ведення сільського господарства «нової влади». Тальнівська районна управа 4 листопада 1941 р. оприлюднила постанову про обкладання населення грошовими й натуральними податками із присадибного господарства – картоплею, насінням соняшнику, молоком, м'ясом, овочевими та фруктовими культурами, а євреїв – у подвійному розмірі. Уманська районна управа 2 грудня 1941 р. розповсюдила відозву гебітскомісара Петерсона до населення Бабанського, Тальнівського, Маньківського, Христинівського та Ладижинського районів із вимогою безумовного виконання всіх його розпоряджень та заувагою, що «протидіяння всякого роду буде суворо каратися» [70, 95]. Зокрема, власники корів мусили в 1941 р. щомісяця здавати по 20 л молока від корови на маслозаводи.

У 1942 р. ця норма зросла до 30 л, у 1943 р. – до 50 л [71, 274]. Характерним є наказ коменданта Золотоноші від 15 січня 1942 р. з попередженням, що «тих, хто не здає молоко на маслозавод, буде оштрафовано на 10 тис. крб, а хто продаватиме молоко – того розстріляють» [72, 1]. Створювались комісії з перевірки тричі на день фактичного удою молока та здачі молокопродуктів [73, 57; 74, 12]. Усе молоко від удою корів слід було здавати на маслозавод і в разі невиконання чи фальсифікації його жирності корова у господаря «безкоштовно відбиралась» [75, 19].

На підставі розпорядження Чигиринської повітової управи та сільськогосподарського бюро населення зобов'язувалося: «... громадяни, що будуть працювати своїм тяглом менше 1–2 днів зазначеної норми робіт на тиждень, будуть позбавлені права на користування конем, якого із возом та упряжкою буде вилучено в громадський двір, суворо забороняється робити перепродаж коней за межі свого села». У розпорядженні Чигиринської управи йшлося про те, що «на кожного птахівника (власника) накладено обов'язок здачі 260 яєць на рік, і байдуже чи від 5, чи від 20 курок». За розпорядженнями й наказами районних лісництв та районних управ сільуправам доводилось виконувати хижацькі плани щотижневої вирубки й вивезення лісу [76, 3].

Для виявлення й запобігання спекуляції продаж продуктів та інших товарів власного господарства дозволено було тільки в кількості, яку продавець міг сам донести на базар, і продавати годилося тільки на вагу. Продаж молока було категорично заборонено [77, 70]. У лютому 1943 р. уманський гебітскомісар видав наказ, яким дозволено було лише в неділю, від 06:00 до 13:00 торгувати тими сільгосппродуктами та виробами, які не підлягають здаванню в порядку заготівель. Водночас було заборонено продаж зернових культур, картоплі, масла, м'яса та м'ясних виробів, риби, живої худоби.

Для контролю здачі хліба були запроваджені звіти про розмір посівів під урожай [78, 32]. Суворому регламенту підлягало й постачання м'яса та інших харчових продуктів [79, 6]. Населенню постійно доводилося виконувати плани здачі. Окрім того, був доведений план заготівлі яєць, лікарських рослин, овочів, фруктів, ярових зернових, городніх культур і м'яса, за які населення отримувало як премію сіль, цукор, сірники. Невиконання планів суворо каралося. За повідомленням крайсландвірту, «за подачу неправильних відомостей, буде накладено покарання» у вигляді вилучення збіжжя, яке «буде служити для покриття потреби українського сільського господарства як посівний матеріал, харчування та кормів» [80, 2].

Норми постачання харчових продуктів постійно збільшувались і були доведені до такої критичної межі, що й самі органи влади вже розуміли: населенню не під силу їх виконати. У наказах Черкаської районної управи йдеться про те, що «в селах Нечаївці, Байбузах, Плеваках стан виконання планів молокопоставки настільки кепський, що навіть не досягає і до 50 %» [81, 51]. За звинуваченням у недбайливому ставленні до заготівлі харчових продуктів для армії старост сіл штрафували.

Серед документів фондів «Ломоватський сільський старостат» і «Рацівська сільська управа» привертають увагу розпорядження й накази про «збір теплих речей – кожухів, штанів, валянок, залізного лому, кольорового металу, утилю та сировини: шкір, хутра, вовни, кінського волосся, щетини, пір'я і паперу для потреб німецької армії» [82, 69]. За їх добровільну здачу було обіцяно горілку й тютюн. Проте в жодному документі не йдеться про виконання цих розпоряджень.

Окупаційна влада встановила суворий контроль за споживанням і розподілом харчових продуктів та відпуском палива для місцевого населення. Заробітну плату було врегульовано відповідно «до шести груп робітників – залежно від роду праці». За годину роботи люди отримували від 0,75 до 2,50 крб. Жінки та євреї – 80 % відповідної суми. Працівники німецької національності (Volksdeutsche) мали надбавку в розмірі 50 % до зарплати. Для цього в райуправах було чітко налагоджено систему виявлення й реєстрації етнічних німців [83, 1]. У фонді «Контора Черкаської районної управи по розбиранню залізничного мосту» є списки робітників та службовців на одержання хліба; у фонді «Відділ опіки та пенсії Черкаської районної управи» зберігається листування з районним торговельним відділом «про видачу хлібних карток [84, 46; 85, 8]. У фонді «Паливний відділ Черкаської районної управи» є звіти, акти, наряди про відпуск палива жителям міста; у фонді «Громадський двір № 1 м. Кам'янка» – відомості про видачу харчопродуктів та грошової винагороди за трудовні [86, 25].

Складником злочинної діяльності нацистів на окупованій Черкащині була політика примусової праці для місцевого населення віком від 18 до 45 років, адже німці бачили Україну передусім своєю колонією – джерелом дешевої сировини та робочої сили. У селах колгоспи реформували в «громадські двори», а

радгоспи – у «державні господарства», які мали виконувати обов'язкові поставки сільськогосподарської продукції для німецької армії. Усі працездатні щодня мали трудитися в «громадському дворі», а все вирощене – відправляти до Німеччини. Працю селян суворо обліковували й контролювали наглядачі. Під наглядом поліцейських і німців місцеве населення, здебільшого погано одягнуте, гнали на роботу за будь-якої погоди. За найменшу спробу ухилення, навіть хворих і немічних, нещадно били, саджали під арешт, розстрілювали.

Крім того, із дворів забирали все, що можна було взяти: корів, свиней, птицю, одяг. У с. Лебедин Шполянського району наглядач Небе за просту провину так жорстоко побив селянина Єфрема Лисенка, що той лежав кілька днів, не маючи сили ходити, а Ольгу Онищенко за збирання колосків на полі, незважаючи на її вагітність, посадив у в'язницю.

У праці на полях і фермах «громадських дворів» та «державних господарств» задіяно було мало не все населення сіл. Особливо широко залучали до проведення сільськогосподарських робіт дітей та підлітків.

У березні 1943 р. майже всі гебітскомісари видали розпорядження про те, що для 9–14-річних дітей мають бути створені спеціальні бригади – щоб залучити їх до сільгоспробіт: оранки, догляду за посівами, збирання врожаю, боротьби зі шкідниками, догляду за худобою тощо [87, 4]. Скажімо, у серпні 1943 р. в Жашківському районі у роботах брало участь 2110 дітей (вони відпрацювали 49 268 трудовднів), у Буцькому районі – 1897 дітей (35 666 трудовднів).

У зв'язку з активізацією партизанського й підпільного руху від середини 1943 р. посилювалися каральні акції німецької влади проти місцевого населення, яке опинилося під прямою загрозою в боротьбі між партизанами й нацистами. За кожного вбитого німецького солдата, пошкоджену техніку, порізаний кабель, понівечені залізничні рейки чи інші збитки, завдані німецькій владі, окупанти брали заручників із місцевого населення, доля яких зазвичай була трагічною. Населені пункти, на території яких відбувались такі акції, спалювали, а жителів або знищували, або відправляли на каторжні роботи чи в концентраційні табори. У Шполянській окрузі було поширено повідомлення коменданта про розстріл 22 травня 1942 р. 19 мешканців Георгіївського й Рушківського господарств та с. Іскрене за «саботаж при весняних завданнях, агітацію проти німецьких військ і керівництва, розповсюдження неправдивих відомостей і спробу організації комуністичних банд. Німецька військова влада і Управління не мають наміру спокійно дивитись на такого роду випадки і будуть невблаганно притягати винних до відповідальності і карати».

Проте в містах, селах, на хуторах люди боролися з окупантами. Німці скаженіли, боячись помсти. Надзвичайно жорстокою була нацистська влада до цивільних, запідозрених у зв'язках із партизанами. Їх катували, вішали, розстрілювали на очах односельців. У Канівському районі в с. Таганча було розстріляно зв'язкову партизанського загону Марію Загребельну з малолітнім сином. У с. Мельники в січні 1944 р. розстріляно й спалено в хаті Афанасію Губенко.

У с. Дар'ївка фашисти розстріляли сім'ї партизанів Петренка (дружину та двох дітей) і Олекси Сухобруса (теж дружину та двох дітей). У с. Кищенці Маньківського району живим спалено в хаті вчителя Андрія Поліщука, а його матір та сестру після страшних тортур розстріляно. У с. Мірошниківка Корсунь-Шевченківського району були розстріляні Марія Кацалап із немовлям та сім'я Трохима Микитенка.

Свідки тих подій, жителі с. Тимошівка Кам'янського району Тихон Олександрович Плаксун та Єфросинія Іванівна Шинкаренко згадували: «13 грудня 1943 р. на світанку із Кам'янського лісу до села підійшов каральний загін СС у складі батальйону і 10 танків, які тісним кільцем оточили село. За підтримку партизан в той день було розстріляно і спалено у хаті Курінного Євтихія 73 особи» [88, 39].

Незважаючи на юний вік та відсутність бойового досвіду, діти й підлітки виконували відповідальні завдання та доручення з властивою для їхнього віку безоглядністю, тому багато юних життів обірвалося в підпільній боротьбі.

У с. Лукашівка Монастирищенського району сиротою став 11-річний Льоня Стратієвський. Його батько загинув на фронті, а матір і дідуся в 1942 р. розстріляли нацисти. Добрі люди переправили хлопця до партизанської бригади Кондратюка. За дорученням командира він розклеював листівки, відозви до населення, збирав патрони, діставав відомості про дії окупантів, підтримував зв'язок із цибулівськими підпільниками. У липні 1943 р. під час облави 14-річний Леонід Стратієвський, член монастирищенської підпільної організації, потрапив до рук карателів. Щоб здобути відомості про підпільників, гестапівці піддали хлопчика нелюдським тортурам: його жорстоко били, вирізали зірки на спині, прив'язували до хвоста коня, якого пускали в галоп, однак Леонід не виказав старших бойових побратимів і прийняв мученицьку смерть.

Від нелюдських знущань гестапівців загинула, не назвавши жодного імені підпільника, жителька Черкас Людмила Петрова. Окупанти повісили дівчину в міському парку, попередньо з метою залякування зібравши місцеве населення. Яків Кикоть із с. Сушки Канівського району допомагав партизанам у визволенні заарештованого поліцією радянського офіцера Комарова. Про це дізналися нацисти, хлопця було схоплено й після тортур розстріляно в м. Золотоноша. У с. Старосілля Городищенського району семирічного сина колгоспника Трохима Кучеренка, запідозреного у зв'язках із партизанами, гітлерівці вкинули живцем у колодязь. 14-річний Григорій Вовк із того самого села був застрелений на очах у матері.

Напередодні визволення с. Родниківка Уманського району радянськими військами, у березні 1944 р., бажаючи завдати окупантам шкоди, 13-річний Діма Пагурець забрався в танк, зіпсував там радіостанцію, вкрав бінокль і фотоапарат, але був схоплений німцями, розстріляний і розчавлений танком [89, 166 зв.].

Наприкінці 1943 р. 13-річний Петро Марченко разом із підпільниками з с. Юрківка Звенигородського району вбив гітлерівського офіцера. Петрові дістався пістолет. Через певний час на околиці села він і його однолітки Олек-

сандр Ільченко та Федір Бойко зробили засідку й почали стріляти по автоколоні, за що відразу були схоплені й розстріляні німцями.

13-річний Ваня Босенко із с. Руська Поляна після того, як були розстріляні його мати й сестра, поклявся батькові та старшому братові помститися німцям. Спочатку хлопець вартував хату, коли в ній збирались партизани. Згодом очолив групу однолітків, які вишукували зброю і передавали її партизанам, вели розвідку, переховували втікачів із полону. Під час однієї з розвідок Ваня загинув.

Активно допомагав гетьманівським партизанам шестикласник із с. Сушки Яша Кикоть. Він розвідував розташування й переміщення гітлерівських військ, наявність у них того чи іншого озброєння, викрадав зброю і передавав її партизанам. За участь в організації втечі радянських офіцерів із-під арешту був схоплений німцями та розстріляний [90, 76].

У матеріалах про учасників антинацистського підпілля та партизанський рух на території Уманського району виявлено численні жахливі приклади знущання нацистів над дітьми. Постійна небезпека загрожувала маленьким месникам. Діти особливо наражались на вистеження, викриття й безжальні розстріли [91, 1]. У Кам'янському районі були розстріляні в с. Косарі С.П. Роздобудько (1927 р. н.), у с. Михайлівка – Ф.І. Жаботинська (1930 р. н.), В.Л. Чекаль (1937 р. н.).

У фондах виконкомів Жашківської районної ради зберігаються списки дітей, загиблих у м. Жашків, с. Баштечки, Охматів, Житники, Побійна, Нагірна [92, 9]. Корсунь-Шевченківської районної ради – у м. Корсунь-Шевченківський, с. Стеблів, Квітки, Сахнівка, Шендерівка, Прутильці, Тараща, Глушки, Сотники [93, 16–32]. За роки окупації в м. Черкаси було закатовано 60 дітей віком до 12 років, а в с. Вдовичине й на х. Буда Чигиринського району – 113 дітей [94, 11 зв.].

Участь дітей у боротьбі з нацизмом не була масовою, але їхня допомога – зазвичай без зброї в руках – мала важливе значення для життєдіяльності підпільних організацій та партизанських загонів.

Для ефективного використання робочої сили окупаційна влада оголосила загальну трудову мобілізацію. Райхсміністр окупованих східних областей А. Розенберг 5 серпня 1941 р. видав наказ про введення обов'язкової трудової повинності для населення. Усі жителі віком від 15 до 60 років були зобов'язані зареєструватися на біржах праці, де проводилась активна агітація за добровільний виїзд чоловіків і жінок від 18 до 45 років у Німеччину. Райхскомісаріат «Україна» випустив 350 тис. плакатів та листівок із закликом виїздити до Райху. У кінотеатрах повсюдно демонстрували кіноагітку «Дорога до Німеччини», в якій вихвалялося щасливе життя там «східних робітників». У перші місяці знайшлись особи, які, повіривши агітації і рятуючись від скрути, зголосилися їхати, але охочих виявилось небагато.

Від весни 1942 р. економіка Німеччини гостро потребувала робочої сили, тож нацистська влада взяла курс на примусове вивезення населення туди на роботу. Декретом А. Гітлера від 21 березня 1942 р. був створений спеціальний

орган – Імперське бюро з використання робочої сили – на чолі з гауляйтером Тюрингії, обергрупенфюрером СС Фріцом Заукелем. За його розпорядженням населення окупованих територій мало компенсувати потребу Райху в робочій силі. Це означало початок реалізації плану «Ост», яким передбачалось винищення населення України й перетворення її території на благодатне місце для німецької нації. За наказом від 6 лютого 1943 р. начальника Штабу Сухопутних сил Німеччини Курта Цайцлера було введено трудову повинність для всіх жителів, старших за 14 років.

Попри загрозу розстрілу чи повішення, місцеві жителі робили все можливе, щоб уникнути вивезення до Німеччини: фізично калічили себе, навмисно заражаючи ділянки свого тіла отрутохімікатами й симулюючи цим важку форму заразної хвороби [95, 1]. Оскільки розрахунки окупантів на добровільний виїзд робочої сили до Німеччини не дали очікуваних результатів, вони вдалися до насильницьких дій: складання обов'язкових планів вивезення певної кількості осіб на кожний населений пункт, відлучення дітей від матерів, примусу вагітних до абортів, спалення будинків, облав, жорстокого побиття населення, масових облав, спалення сіл, узяття заручників, захоплення учнів і студентів під час навчального процесу [96, 1–3].

Тих, хто уникав відправки, прирівнювали до саботажників і розстрілювали. Крім того, за ухиляння від мобілізації нацисти вдавалися до покарань, базованих на принципі так званої родинної відповідальності – коли репресії застосовувалися проти сімей. Якщо особа, отримавши повістку, не з'явилася на збірний пункт, її будинок та майно конфісковували або ж забирали іншого члена родини чи садили його у в'язницю [97, 1]. Дітям доводилось уникати перебування в громадських місцях, до того ж небезпечно було залишатись вдома. Вони переховувались у печах, на горищах, у клунях, ямах, льохах, тікали в ліси, де мусили виживати самотійно.

Відповідно до «Закону про трудову повинність» було введено положення про обов'язкову реєстрацію та паспортизацію населення, про що свідчать документи фондів «Ковалівська районна земельна управа», «Летичівська сільська управа», «Драбівська районна управа», «Черкаська біржа праці». Деякі організаційні документи про так зване вербування робочої сили засвідчують насильницькі методи гітлерівців, ущент розбиваючи геббельсівську пропаганду, яка мала місце під час війни, – про його добровільний принцип, застосовуваний в окупованих районах.

На Черкащині немає жодного населеного пункту, звідки не було б вивезено десятків і сотень людей на каторжні роботи. Під виглядом проходження обов'язкового медичного огляду необхідно було з'явитися на біржу праці з добовим запасом харчів, а звідти мобілізованого відразу ж відправляли до Німеччини. Для виявлення якомога більшої кількості працездатних осіб районні та сільські управи здійснювали перепис населення віком від 14 до 65 років [98, 2].

У 1942–1943 рр. відбувалося справжнє полювання на людей. У населених

пунктах вивішували накази, списки приречених на вивезення, попереджаючи про спалення хат і залякуючи тим, що будуть забрані матері чи молодші сестри, якщо юнаки та дівчата не з'являться на комісію для реєстрації на біржі. Керував цією акцією нацистський «генеральний уповноважений із праці» обергрупенфюрер СС Фріц Заукель, якому таємним указом Гітлера від 30 вересня 1942 р. було надано необмежені повноваження. Кожна сім'я жила в очікуванні лиха. Уночі дівчата й хлопці йшли з дому, ночували в лісах, скиртах тощо. Облави відбувались уночі й удень: у магазинах, на базарі, в полі, під час роботи. У розпорядженні Золотоніської районної управи, виданому для всіх старост сіл та керівників «громадських дворів» району, наголошувалося на організації відправлення робітників до Німеччини з визначенням конкретної кількості осіб від кожного населеного пункту [99, 77]. Окупанти провели операцію під кодовою назвою «Сіно». Вивозили цілі родини, забирали навіть 10–14-річних дітей, про що в серпні 1944 р. міністр «у справах Сходу» А. Розенберг повідомив Ф. Заукеля [100, 32–34]. Разом із матір'ю був вивезений до Німеччини А.О. Кармазін, якому ледь виповнилось 11 років. Незважаючи на вік, хлопчина працював чорноробом на хімічній фабриці [101, 1].

У фондї «Листи та спогади радянських громадян, жителів Черкащини, які перебували на примусових роботах в Німеччині та на тимчасово окупованій території під час Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.» зберігаються анкети й посвідчення остарбайтерів, а також їхні листи, пронизані гірким жалем через утрачене здоров'я та розлуку з родиною. Із їх кількості можна зробити висновок про значні масштаби вивезення жителів краю на чужину [102, 5]. За спогадами колишніх «східних робітників», їх везли до місця-розподільника в ущертві заповнених вагонах-телятниках, де впродовж багатоденного шляху неможливо було не те, що прилягти, а навіть присісти. Воду та їжу видавали дуже рідко і в обмеженій кількості, тому багато людей, і насамперед дітей, гинуло від спраги та голоду. Природні потреби справляли просто у вагоні, що породжувало страшний сморід та антисанітарію і, як наслідок, спалахи інфекційних захворювань. Потяги з «живим товаром» посилено охоронялись, і втекти з них було практично неможливо. Будь-які намагання врятуватися з неволі придушувалися найжорстокішими методами: побиттям та розстрілом [103, 48].

Чисельність вивезених на каторжні роботи перевищувала половину працездатного населення, а багато де становила майже весь його склад. За неповними даними, до Третього райху було відправлено понад 80 тис. жителів Черкащини [104, 5]. Наведемо лише вибірково такі приклади.

З Уманського району було вивезено понад 11 тис. осіб, Звенигородського – понад 8 тис., Золотоніського – близько 8 тис., Городищенського та Христинівського – понад 6 тис., Корсунь-Шевченківського – 5,5 тис., Чернобаївського, Іркліївського та Черкаського – понад 5 тис., Христинівського – 4 тис., Маньківського й Тальнівського – 4,5 тис., Лисянського та Шполянського – 3,5 тис., Кам'янського та Чигиринського – 2,5 тис., Драбівського, Канівського, Монастирищенського,

Жашківського, Смілянського – 2 тис., Катеринопільського – 1 тис. осіб.

Із міст: Черкаси – 3 тис. осіб, Умань – 2 тис., Городище – 1869, Чорнобай – 1527, Чигирин – понад 1 тис., Маньківка – 518, Золотоноша й Тальне – 463, Кам'янка та Сміла – 400, Золотоноша – 433, Лисянка – 385, Катеринопіль – 264, Канів – 242, Драбів – 200, Христинівка – 167, Жашків – 130 осіб.

Із сіл:

Городищенського району: Мліїв – 2412 особи, Старосілля – 884, Вільшана – 649, Бузівка – 350, Воронівка – 319, Вербівка – 298, В'язівка – 317, Журавка – 266, Орловець – 655, Товста – 326, Хлистуївка – 274 особи [105, 116];

Драбівського району: Бойківщина – 175 осіб, Золотоношка – 127, Михайлівка – 112, Митлашівка – 108, Мекедівка – 86, Чернещина – 61 особа [106, 3];

Жашківського району: Бузівка – 350 осіб, Конела – 182, Охматів – 172, Кривчунка – 167, Житники – 132, Баштечки – 108, Острожани – 140 осіб;

Звенигородського району: Моринці – 529 осіб, Шевченкове – 500, Вільховець – 478, Козацьке – 354, Княжа – 289, Чижівка – 228, Водяники – 196, Озірна – 171, Неморож – 162, Гусакове – 152, Гудзівка – 130, Багачівка – 114 осіб [107, 214];

Золотоніського району: Гельмязів – 264 особи, Бубнівська Слобідка – 243, Безбородьки – 173, Гладківщина – 114, Каленики – 133, Коврай-Перший та Коврай-Другий – 227, Ліпляве – 181, Підставки – 142, Прохорівка – 115, Великий Хутір – 368, Вільхи – 125, Вознесенське – 261, Деньги – 251, Дмитрівка – 215, Домантове – 231, Драбівці – 225, Зорівка – 110, Коробівка – 229, Кропивна – 158, Маліївка – 112, Скориківка – 250, Чапаєвка – 267 осіб [108, 21];

Кам'янського району: Жаботин – 408 осіб;

Канівського району: Таганча – 401 особа, Беркозівка – 114, Мельники – 191, Степанці – 300 осіб;

Катеринопільського району: Бродецьке – 106 осіб, Петраківка – 149 осіб [109, 217];

Корсунь-Шевченківського району: Стеблів – 434 особи, Бровахи – 114, Виграїв – 116, Драбівка – 246, Завадівка – 180, Квітки – 463, Сахнівка – 142, Дацьки – 115, Петрушки – 112, Селище – 160, Тараща – 145, Сидорівка – 118, Сухини – 258, Заріччя – 103, Миколаївка – 113, Шендерівка – 209 осіб;

Лисянського району: Босівка – 204 особи, Вотилівка – 161, Дашуківка – 120, Журжинці – 180, Почапінці – 149, Федюківка – 286, Хижинці – 180, Яблунівка – 192 особи;

Маньківського району: Дзензелівка – 419 осіб, Добра – 290, Кищенці – 248, Крачківка – 146, Кривець – 350, Кути – 177, Молодецьке – 322, Нестерівка – 268, Подібна – 195, Роги – 126, Русалівка – 372, Чорна Кам'янка – 277 осіб [110, 202];

Монастирищенського району: Цибулів – 498 осіб;

Смілянського району: Макіївка – 297 осіб, Ротмістрівка – 370, Балаклея – 286, Велика Яблунівка – 164, Теклине – 150, Ковалиха – 113, Плескачівка – 174, Сунки – 181, Ташлик – 105 осіб;

Тальнівського району: Білашки – 127 осіб, Веселий Кут – 143, Гордашівка –

168, Заліське – 146, Зеленьків – 179, Криві Коліна – 114, Лащова – 216, Майда-
нецьке – 195, Мошурів – 362, Онопріївка – 300, Павлівка-Перша – 280, Папу-
жинці – 226, Поташ – 161, Романівка – 311, Шаулиха – 165 осіб;

Уманського району: Бабанка – 260 осіб, Ладижинка – 319, Кочержинці – 175,
Аполянка – 125, Берестівець – 180, Гродзеве – 200, Дмитрушки – 149, Іванівка –
167, Косенівка – 121, Оксанина – 216, Рогова – 174, Полянецьке – 124, Рижавка –
238, Родниківка – 150, Ропотуха – 154, Фурманка – 165, Старі Бабани – 137,
Текуча – 104, Томашівка – 120, Юрківка – 135, Максимівка – 172, Ятранівка – 302,
Громи – 217, Доброводи – 139, Колодисте – 192 особи [148, 80; 111, 122];

Христинівського району: Верхнячка – 129 осіб, Велика Севастянівка – 248,
Сичівка – 850, Шукайвода – 154 осіб;

Чигиринського району: Боровиця – 129 осіб;

Чорнобаївського району: Жовнине – 360 осіб, Іркліїв – 383, Васютинці –
461, Воронинці – 153, Демки – 137, Лящівка – 189, Мельники – 416, Митьки –
160, Мойсинці – 195, Москаленки – 285, Першотравневе – 118, Пищики – 285,
Ревбинці – 157, Самовиця – 148, Скородистик – 156, Старе – 150, Червоне – 173
особи;

Черкаського району: Байбузи – 135 осіб, Білозір'я – 200, Дахнівка – 1 тис.,
Леськи – 200, Кумейки – 100, Лозівок – 97, Першотравневе – 183, Руська Поляна –
200, Степанки – 135, Тубільці – 154, Червона Слобода – 155 осіб;

Шполянського району: Бурти – 84 особи, Водяне – 155, Іскрене – 296, Лебе-
дин – 589, Лозуватка – 183, Мар'янівка – 198, Матусів – 144, Сигнаївка – 228,
Скотареве – 378, Станіславчик – 107, Терешки – 238, Товмач – 346 осіб [112, 33].

Гірка доля спіткала остарбайтерів на чужині. У фонді редакції газети
«Черкаська правда» відклалася значна кількість листів громадян, що є специфіч-
ною категорією документів. За змістом, авторством, метою написання вони дуже
різноманітні. У більшості листів із тематики «Велика Вітчизняна війна» йдеться
про поневіряння людей у нацистських концтаборах та неволі. Спогади очевидців
доповнюють офіційні документи, які свідчать про важке життя людей в окупації,
з них сформовано колекцію «Історичні довідки про найважливіші події Великої
Вітчизняної війни 1941–1945 рр. в м. Черкаси та Черкаському районі». Чимало
збереглося спогадів про важкий шлях до Німеччини, з них дізнаємося про зневагу
й ненависть гітлерівців до тих, кому не пощастило уникнути рабської праці. Саме
за спогадами можна простежити кардинальні зміни в усталеному ритмі життя й
емоційному стані людей.

Масова експлуатація праці дітей найтяжче відбилася на їхній дальшій долі.
Юнаки із с. Бабанка Уманського району О. Мельник, В. Палієнко, П. Сновида,
доведені до крайнього виснаження на вугільній шахті, після невдалої втечі
потрапили до табору смерті Аушвіц, згодом їм довелося зазнати мук у таборах
Бухенвальд і Дахау. Вижив лише В. Палієнко.

Зі спогадів жительки м. Черкаси Рахліної: «Світанок. Листопад 1943 року.

Фашистські розбійники оточили хати й почали виводити з хат чоловіків і жінок. Всіх гнали на вулицю Шевченка і ставили в колону. Ось жінки виходять до своїх чоловіків, щоб передати одяг і харчі, але фашисти ставлять в колону і жінок. Ось біжать двоє малих дітей 4 і 6 років і просять маму повернутись додому. Але огидний фашист відійшов від колони і мерзенним чоботом пхнув дітей в бруд» [113, 19].

У фільтраційних справах на репатрійованих осіб зібрано характеристики, довідки, висновки комісій з перевірки, картки обліку, анкети, реєстраційні листи, картки працівників, посвідчення, книжки робітників, тимчасові паспорти, опитувальні листи, що свідчать про роботу в нацистській Німеччині насильно вивезених малолітніх мешканців Черкащини. У результаті каральної операції німців на х. Буда Чигиринського району Н.Г. Деркач (1930 р. н.), К.П. Чиж (1929 р. н.) та в с. Мельники того самого району М.І. Проценко (1929 р. н.) й Г.П. Рак (1927 р. н.) були не розстріляні разом з односельцями за зв'язок із партизанами, а вивезені на каторжні роботи [114, 1; 115, 1–7; 116, 1].

У спогадах ветерана війни, колишнього розвідника 596-го Штеттінського легкого артилерійського полку Ю.А. Зозулинського йдеться про важкі бої за визволення дітей із табору Дойч-Алау (Східна Пруссія) [117, 7–9]. Там утримували понад тисячу дітей, віком від 5 до 12 років, радянських військовослужбовців, прикордонників. Діти працювали по 12–14 год на залізниці, підносячи важке вугілля до ешелонів. Годували їх один раз на добу, а вночі в них брали кров для поранених німецьких солдатів та офіцерів. Від нелюдських мук, виснаження вони вмирили щодня [118, 2]. Багато черкащан так і не повернулися з чужини, остаточно втратили зв'язок із рідними, зазнали каліцтв.

Нацистська окупація завдала страшних збитків народному господарству Черкащини. Тільки в м. Черкаси було зруйновано майже всі підприємства, демонтовано, вивезено або знищено їхнє обладнання й устаткування. Черкаський машинобудівний завод було понищено на 70 %. Зруйновано споруди електростанції та ливарного цеху, кузню, механічні цехи, парові машини, генератори, вивезено все ковальсько-пресове й механічне устаткування. Черкаський рафінадний завод до війни був одним із найпотужніших заводів цукрової промисловості країни, там працювало 4 тис. осіб, щодня вироблялось 5 тис. центнерів цукру [119, 3]. Під час відступу окупанти зруйнували заводські цехи, знищили обладнання. Окрім того, були спалені тютюнова фабрика й деревообробний комбінат, який складався із двох лісозаводів та меблевої фабрики, а їхнє обладнання було вивезено. Також були зруйновані соціальні, культурні, освітні, медичні об'єкти: міські лікарні, Пастерівська станція, протитуберкульозний санаторій. Із 19 приміщень шкіл уціліли тільки 9. Корпуси санаторію «Соснівка», відомого до війни всьому СРСР, гітлерівці перетворили на конюшні. Значних збитків було завдано й житловому фонду міста. Більшість будинків спалено або частково зруйновано [120, 55].

Із краю вивезли до Німеччини майже всю велику рогату худобу, свиней,

овець, кіз, коней, птицю, сільськогосподарську продукцію та цінне державне й приватне майно. На території Черкащини не залишилося жодного населеного пункту, де жителі не зазнали б пограбувань, особливо під час відступу загарбників.

Надзвичайно негативні наслідки принесла окупація і рослинницькій галузі сільського господарства. Колгоспні та радгоспні поля прийшли в запустіння, позаростали бур'янами, виснажились через порушення сівозмін та відсутність добрив. Величезних утрат зазнала плодово-ягідна галузь. Знищено або вивезено значну частину садів, ягідників та виноградників [121, 23]. Із долини р. Ятрань – велику кількість чорнозему.

Одним із найтрагічніших наслідків окупації для соціальної сфери було масове руйнування й знищення житлового фонду, що неймовірно ускладнило життя селян, як у часи війни, так і в перші повоєнні роки. Населення, яке втратило житло, мусило роками мешкати в землянках, льохах, хлівах, стайнях. Тривале проживання в антисанітарних умовах негативно позначилося на здоров'ї людей, особливо дітей.

Через майже цілковиту ліквідацію медичних закладів серед населення збільшилися показники захворюваності й смертності. Особливо поширились інфекційні недуги: тиф, дизентерія, туберкульоз, венеричні хвороби.

Збитки, завдані окупаційною владою господарствам та населенню Черкащини, становили десятки мільярдів карбованців. До того ж нацистська окупація заподіяла населенню значні морально-психологічні травми. Для нього це були роки втраченого життя: тяжких захворювань, інвалідності, сирітства, душевних травм та потрясінь від баченого й пережитого.

Отже, наведені документи є цінним джерелом для вивчення трагічної історії регіону. Очевидно, що введення в науковий обіг нового комплексу документів створить фундаментальні передумови для принципово нового етапу історії та історіографії України періоду Другої світової війни.

Джерела та література:

1. Горб-Дубова Т. Лебедина пісня серця / Т. Горб-Дубова. – Черкаси: Відлуння-Плюс, 2003.
2. Храбан Г.Ю. Що готувалися зробити німецькі фашисти з Уманщини // Уманська зоря. – 1960. – 26 липня.
3. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО). – Ф. 3676. – Оп. 4. – Спр. 105.
4. Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО). – Ф. Р-534. – Оп. 1. – Спр. 3.
5. Там само – Ф. П-5644. – Оп. 6. – Спр. 280.
6. Там само. – Ф. Р-1628. – Оп. 1. – Спр. 31.
7. Там само. – Ф. Р-3500. – Оп. 1. – Спр. 24.
8. ЦДАВО України. – Ф. 4620. – Оп. 3. – Спр. 236.
9. ДАЧО. – Ф. Р-604. – Оп. 1. – Спр. 5.
10. Там само. – Ф. Р-1349. – Оп. 1. – Спр. 5, 9.
11. Там само. – Ф. П-1132. – Оп. 1. – Спр. 381.
12. История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945 гг.: в 6 т. –

- Т. 6. – М., 1965. – С. 166.
13. ДАЧО. – Ф. П-4619. – Оп. 8. – Спр. 170. – Арк. 13.
 14. Там само. – Арк. 61.
 15. Там само. – Спр. 231.
 16. Дігтяренко М.С. З історії землі Тальнівської / М.С. Дігтяренко. – Черкаси, 1995.
 17. ДАЧО. – Ф. П-4619 – Оп. 8. – Спр. 1.
 18. Там само. – Ф. Р-1577. – Оп. 14. – Спр. 1.
 19. ЦДАВО України. – Ф. 7021. – Оп. 66. – Спр. 123.
 20. ДАЧО. – Ф. П-5644. – Оп. 6. – Спр. 900.
 21. Там само. – Спр. 7.
 22. Державний архів Київської області (далі – ДАКО). – Ф. Р-4758. – Оп. 2. – Спр. 8.
 23. ДАЧО. – Ф. Р-3990. – Оп. 1. – Спр. 85.
 24. Там само. – Ф. Р-3073. – Оп. 1. – Спр. 4.
 25. Бесараб М. Трагічна таємниця Горбового лісу / М. Бесараб // Уманська зоря. – 2001. – № 89.
 26. Німецькі окупанти на Полтавщині: збірник документів. – Полтава, 2006.
 27. Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941–1944) / Упоряд. М.Г. Дубик. – Київ, 2000.
 28. ДАЧО. – Ф. Р-4758. – Оп. 2. – Спр. 8.
 29. ДАКО. – Ф. Р-4758. – Оп. 2. – Спр. 28.
 30. ДАЧО. – Ф. Р-49. – Оп. 1. – Спр. 20.
 31. Гончаренко О.М. Нацистська політика щодо євреїв на Черкащині / О.М. Гончаренко. – Черкаси, 2005.
 32. ДАКО. – Ф. Р-4758. – Оп. 2. – Спр. 51.
 33. Альтман І.А. Жертви ненависті: Холокост в СРСР 1941–1945 гг. / І.А. Альтман. – М., 2002.
 34. Державний архів Служби безпеки України (ДА СБУ). – Ф. 5. – Спр. 46597.
 35. ДАЧО. – Ф. Р-51. – Оп. 1. – Спр. 20.
 36. Там само. – Ф. Р-2475. – Оп. 1. – Спр. 33.
 37. Там само. – Ф. Р-534. – Оп. 1. – Спр. 7.
 38. Там само. – Ф. Р-3562. – Оп. 1. – Спр. 6.
 39. Там само. – Ф. Р-1591. – Оп. 1. – Спр. 7.
 40. Там само. – Ф. Р-1577. – Оп. 14. – Спр. 1.
 41. Там само. – Ф. Р-534. – Оп. 1. – Спр. 8.
 42. Голиш Г.М. Золотоніщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. / Г.М. Голиш. – Черкаси, 2000.
 43. ДАЧО. – Ф. Р-1345. – Оп. 3. – Спр. 26а.
 44. Там само. – Ф. П-1132. – Оп. 1. – Спр. 381.
 45. Нарис історії Уманщини. – К., 2001.
 46. ДАЧО. – Ф. Р-800. – Оп. 1. – Спр. 6.
 47. Там само. – Ф. Р-1351. – Оп. 1. – Спр. 2.
 48. Там само. – Ф. Р-691. – Оп. 1. – Спр. 12.
 49. Там само. – Ф. Р-80. – Оп. 2. – Спр. 3.
 50. Там само. – Ф. Р-1351. – Оп. 1. – Спр. 2; Ф. Р-46. – Оп. 1. – Спр. 3.
 51. Там само. – Ф. Р-1353. – Оп. 1. – Спр. 5.
 52. ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 1. – Спр. 171.
 53. ДАЧО. – Ф. Р-49. – Оп. 1. – Спр. 80.
 54. Там само. – Ф. П-5644. – Оп. 6. – Спр. 26.

55. Довгань О. Уманська яма / О. Довгань // Умань. – 2009. – 15 жовтня. – № 42.
56. ДАЧО. – Ф. Р-49. – Оп. 1. – Спр. 37.
57. Там само. – Ф. Р-4619. – Оп. 8. – Спр. 13.
58. Там само. – Ф. Р-2398. – Оп. 2. – Спр. 2.
59. Там само. – Ф. Р-49. – Оп. 1. – Спр. 3.
60. Дорошенко В.І. Таганчанський Бухенвальд / В.І. Дорошенко // Дніпрова зірка. – 1998. – 15 лютого.
61. Бушин М.І. Історія Шевченкового краю 1939–2002 рр.: навчальний посібник з історії Черкащини / М.І. Бушин. – Черкаси, 2003.
62. ДАЧО. – Ф. Р-50. – Оп. 1. – Спр. 5.
63. Черкащина в період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. – Черкаси, 2000.
64. Пономаренко М.Ф. Нацистський окупаційний режим на Черкащині / М.Ф. Пономаренко // Велич подвигу народного. – Черкаси, 1995.
65. ДАЧО. – Ф. Р-52. – Оп. 1. – Спр. 1.
66. Там само. – Ф. Р-1353. – Оп. 1. – Спр. 2.
67. Там само. – Ф. Р-2841. – Оп. 3. – Спр. 21.
68. Там само. – Ф. Р-1352. – Оп. 1. – Спр. 1.
69. Там само. – Ф. Р-51. – Оп. 1. – Спр. 24.
70. Там само. – Ф. Р-2400. – Оп. 1.
71. Шевчук В.В. Особливості господарства Черкащини в часи німецько-фашистської окупації / В.В. Шевчук. – Черкаси, 2005.
72. ДАЧО. – Ф. Р-52. – Оп. 1. – Спр. 4.
73. Там само. – Ф. Р-1854. – Оп. 1. – Спр. 3; Ф. Р-2489. – Оп. 1. – Спр. 1.
74. Там само. – Ф. Р-1351. – Оп. 1. – Спр. 1.
75. Там само. – Ф. Р-58. – Оп. 1. – Спр. 1.
76. Там само. – Спр. 5.
77. Там само. – Ф. Р-51. – Оп. 1. – Спр. 24.
78. Там само. – Ф. Р-2489. – Оп. 1. – Спр. 1.
79. Там само. – Ф. Р-1349. – Оп. 1. – Спр. 1.
80. Там само. – Ф. Р-1860. – Оп. 1. – Спр. 1; Ф. Р-2489. – Оп. 1. – Спр. 1.
81. Там само. – Ф. Р-326. – Оп. 1. – Спр. 4; Ф. Р-1353. – Оп. 1. – Спр. 3.
82. Там само. – Ф. Р-1834. – Оп. 1. – Спр. 2.
83. Там само. – Ф. Р-1831. – Оп. 1. – Спр. 1.
84. Там само. – Ф. Р-7. – Оп. 1. – Спр. 2.
85. Там само. – Ф. Р-20. – Оп. 1. – Спр. 18.
86. Там само. – Ф. Р-25. – Оп. 1. – Спр. 1.
87. ДАКО. – Ф. Р-2360. – Оп. 10. – Спр. 6.
88. ДАЧО. – Ф. Р-5668. – Оп. 1. – Спр. 13.
89. Там само. – Ф. П- 4619. – Оп. 8. – Спр. 138.
90. Там само. – Ф. Р-5549. – Оп. 8. – Спр. 2.
91. Там само. – Ф. Р-624. – Оп. 1. – Спр. 2.
92. Там само. – Ф. Р-1628. – Оп. 1. – Спр. 31.
93. Там само. – Ф. Р-72. – Оп. 3. – Спр. 1.
94. Там само. – Ф. Р-5625. – Оп. 2. – Спр. 4788.
95. ЦДАВО України. – Ф. Р-3676. – Оп. 4. – Спр. 161.
96. ДАЧО. – Ф. Р-624. – Оп. 1. – Спр. 3.
97. Там само. – Ф. Р-5668. – Оп. 2. – Спр. 6.
98. Там само. – Ф. Р-2489. – Оп. 1. – Спр. 1.

99. Буренко І.Н. *Канів у 2 Світовій війні 1941–1945* / І.Н. Буренко. – Канів: Дніпрова зірка, 2010.
100. ДАЧО. – Ф. Р-5625. – Оп. 2. – Спр. 439.
101. Там само. – Ф. Р-534. – Оп. 1. – Спр. 4.
102. Там само. – Спр. 5.
103. Там само. – Ф. Р-5668. – Оп. 2. – Спр. 1.
104. Там само. – Ф. П-4619. – Оп. 8. – Спр. 231.
105. Там само. – Ф. Р-121. – Оп. 1. – Спр. 129.
106. Там само. – Ф. Р-1286. – Оп. 1. – Спр. 3.
107. Там само. – Ф. Р-3829. – Оп. 1. – Спр. 3.
108. Там само. – Ф. Р-674. – Оп. 1. – Спр. 1.
109. Там само. – Ф. Р-3562. – Оп. 1. – Спр. 4.
110. Там само. – Ф. Р-472. – Оп. 1. – Спр. 9.
111. Там само. – Ф. Р-3075. – Оп. 1. – Спр. 4.
112. ЦДАВО України. – Ф. 2297. – Оп. 2. – Спр. 10.
113. *Життя в окупації: альбом дитячих малюнків та док.-публіц. творів* / Міжнар. фонд «Взаєморозуміння і толерантність»; упоряд. О.А. Воронкіна. – Черкаси: Вертикаль; Кандич С.Г., 2013.
114. ДАЧО. – Ф. Р-5625. – Оп. 2. – Спр. 9921.
115. Там само. – Ф. Р-5625. – Оп. 2. – Спр. 7081.
116. Там само. – Спр. 7138.
117. Там само. – Ф. Р-4319. – Оп. 2. – Спр. 8.
118. Там само. – Ф. Р-5668. – Оп. 1. – Спр. 5.
119. Там само. – Ф. Р-121. – Оп. 1. – Спр. 31.
120. Там само. – Спр. 38.
121. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 62.

© **Татьяна КЛИМЕНКО**

ЗЛОДЕЯНИЯ НАЦИСТСКОГО ОККУПАЦИОННОГО РЕЖИМА НА ЧЕРКАСЩИНЕ (по документам Государственного архива Черкасской области)

В статье рассматривается малоизвестная в историографии научная проблема насилия нацистского режима над жителями оккупированных территорий Черкасщины в годы Второй мировой войны. При этом автор использует архивные материалы как важный вид исторического источника в изучении данного вопроса.

Ключевые слова: война, оккупация, насилие, население, Черкасщина.

© *Tetiana KLYMENKO*

CRIMES OF THE NAZI OCCUPATION REGIME IN CHERKASY REGION

(according to the documents of the State archives of Cherkasy region)

The article deals with the scholarly problem of the violence of the Nazi regime over inhabitants of the occupied territories of Cherkassy region during the Second World War, which was poorly researched in historiography. The author uses this period archival materials as an important historical source the problem.

Keywords: war, occupation, violence, population, Cherkassy region.